

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Bakalářská práce

2013

Lenka Populová

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Bakalářská práce

ZKUŠENOST A VÝZNAM SMRTI V LIDSKÉM ŽIVOTĚ

Lenka Populová

Plzeň 2013

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra filozofie

Studijní program Humanitní studia

Studijní obor Humanistika

Bakalářská práce

ZKUŠENOST A VÝZNAM SMRTI V LIDSKÉM ŽIVOTĚ

Lenka Populová

Vedoucí práce:

PhDr. Jaromír Murgaš, CSc.

Katedra filozofie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2013

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval(a) samostatně a použil(a) jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, srpen 2013 .....

Obsah

1 ÚVOD.....	7
2 SMRT V LIDSKÉM ŽIVOTĚ.....	9
2.1 Konkrétní emocionální stavy umírajícího.....	11
2.1.1 Negativní emocionální stavy.....	11
2.1.1.1 Strach.....	11
2.1.1.2 Zlost.....	15
2.1.1.3 Bolest.....	16
2.1.1.4 Vina.....	16
2.1.1.5 Osamělost.....	17
2.1.1.6 Smutek.....	17
2.1.2 Pozitivní emocionální stavy.....	18
2.1.2.1 Naděje.....	18
2.1.2.2 Víra.....	19
2.1.2.3 Láska.....	20
2.1.2.4 Radost.....	20
2.1.2.5 Smíření a vnitřní klid.....	21
3 FAKTORY PODÍLEJÍCÍ SE NA EMOČNÍM VNÍMÁNÍ SMRTI.....	22
3.1 Vývojové a výchovné faktory.....	22
3.1.1 První zkušenost se smrtí.....	22
3.1.2 Vývojové faktory.....	22
3.1.3 Výchovné faktory.....	25
3.2 Společenské faktory.....	26
3.2.1 Vliv médií.....	27
3.2.2 Vliv individualizace.....	28
3.2.3 Vliv vývoje medicíny a vědy.....	29
3.2.4 Tabuizovaná smrt.....	31
3.3 Interpersonální faktory.....	32
3.4 Vliv víry v (ne)smrtelnost duše.....	34
3.4.1 Smrt jako konec života z výše uvedených hledisek.....	34
3.4.2 Posmrtný život z výše uvedených hledisek.....	35
3.4.2.1 Předsmrtné prožitky.....	37
3.4.2.1.1 Co je prožitek blízké smrti?.....	37

4 ZÁVĚR.....	40
5 POUŽITÁ LITERATURA.....	42
6 RESUMÉ.....	44

1 Úvod

Smrt je téma, které se týká každého člověka, bez ohledu na věk, pohlaví, národnost, vzdělání nebo vyznání. Je tím, co všechny lidi spojuje, je společným lidským osudem. Smrt je pro člověka nevyhnutelnou událostí, jedinou jistotou v lidském životě, je však spojena i s naprostým neznámem. Je to tak pro člověka nevyhnutelná životní zkušenost, která je spojena s mnoha emocemi. A často je to i určité tabu, které je v dnešní společnosti odsouvané na poslední místa lidské pozornosti. A přesto v lidské společnosti je neustále přítomno. Smrt je jednou z nezákladnějších otázek lidského života. Právě proto je smrt tématem této bakalářské práce.

Cílem bakalářské práce je alespoň dílčí seznámení s problematikou smrti v lidském životě a zjištění, jaký význam má smrt pro lidský život z pohledu emocionálních stavů. Pro tento účel jsou použita dvě tato hlediska. Hledisko psychologické se zaměřením na vývojovou psychologii a sociální psychologii a do jisté míry i hledisko filozofické, které se částečně opírá o prožitky blízké smrti. Konkrétně se práce nejvíce vztahuje k problematice emocionálních stavů při blížící se smrti, přičemž se snaží osvětlit toto téma postupně a spíše krátce z několika hledisek.

Nejdříve je v práci charakterizovaná smrt obecně a předběžně. Dále je uveden příklad z mytologie, jako ukázka toho, jak vnímali smrt již dávno lidé v minulosti. Pro tuto práci byl použit jeden z nejstarších dochovaných mýtů babylonský Epos o Gilgamešovi, ovšem jen v krátké verzi podle knihy D. Daviese *Stručné dějiny smrti*. Z tohoto zpracování byly zachyceny znaky, které jsou i dnes spojovány s lidskou smrtelností. Další část bakalářské práce je věnována emocionálních stavů, které umírající prožívá. Byly vybrány emocionální stavy jako strach, zloba, bolest, stav deprese, ale také postoje jako víra, naděje, láska o kterých se zmiňují J. Křivohlavý, E. Kübler – Rossové a N. Elias. Pro tento účel byla převážně použita psychologická práce od J. Křivohlavého *Poslední úsek cesty*, dále kniha E. Kübler – Rossové *Hovory s umírajícími*, medicínsko-etická práce H. Haškovcové *Rub života a líc smrti* a dílko N. Elias *O osamělosti umírajících*.

Další část práce je pak věnována faktorům, které mají vliv na výše uvedené emocionální stavy. Pro tuto práci byla použita díla studující vývojové, společenské a interpersonální faktory prožitků smrti. Pokud jde o první hledisko, vliv vývoje a s ním související výchovy člověk je velmi významný, neboť, jak zde je zmíněno, člověk k většině emocí ve vztahu ke smrti dospívá až během svého života. Pro tuto část práce byla převážně použita literatura, začínající opět u od práce H. Haškovcové *Rub života a líc smrti* a pokračující přes knihu J. Šimka *Lidské pudy a emoce: Jak jim porozumět a jak s nimi žít*, až po slavné bestselery R. Moodyho *Život po životě*, *Úvahy o životě po životě* a *Světlo po životě*. Dále je uveden faktor společenský. V práci bylo ovšem využito přístupu západní kultury. Je zde uveden problém tzv. tabuizované smrti a jeho projevy ve společnosti. Zde je také zachycen vývoj, jak se smrt projevovala v západní společnosti v minulosti. V této části je převážně použita opět kniha N. Eliase s názvem *O osamělosti umírajících*. Další zdroje, které jsou zde použity, jsou opět od autorů E. Kübler- Rossové, R. Moodyho, a to *Život po životě*; *Úvahy o životě po životě*; *Světlo po životě*, a tentokrát je také zčásti využita práce S. Grofa *Lidské vědomí a tajemství smrti*.

Předposlední část je věnována významu sociálně-psychologické podpory při umírání. Zde jsou zmíněny znaky, které by poskytovatel podpory měl mít. Jsou zde popsány dopady, které sociálně-psychologická podpora může mít na umírajícího. Pro tuto část jsou použity zdroje od N. Eliase *O osamělosti umírajících* a R. Moodyho *Život po životě*; *Úvahy o životě po životě*; *Světlo po životě*.

Závěrečná část bakalářské práce se věnuje dvěma pohledům na smrt a jejich dopadům na psychický stav umírajícího člověka. Jeden předpokládá, že smrt je konec lidského života. Druhý předpokládá, že smrt je pouze přestupním můstkem mezi pozemským a věčným životem. V této části je převážně použita literatura od R. Moodyho *Život po životě*; *Úvahy o životě po životě*; *Světlo po životě* dále *Umírání jako cesta k životu: Věda a předsmrtné prožitky* od S.J. Blackmorové a kniha od E. Kübler- Rossové *O životě po smrti: Jedinečné svědectví o nesmrtelnosti duše*. Řešení této problematiky je samozřejmě záležitostí rozsáhlé a tisícileté diskuse; v této práci se jej dotýkám jen pro úplnost a opět velmi stručně.

2 Smrt v lidském životě

Člověk se se smrtí setkává po celý svůj život. Vidí umírat zvířata v přírodě a lidi kolem sebe, tedy se smrtí se člověk setkává na základě zkušenosti, která je vlastní a cizí. Tato událost je pro člověka osobní a nesdělitelná.

Podle mnoha názorů jsou pouze lidé v určité fázi života schopni uvědomit si svou konečnost. Tímto rysem se liší od zvířat, která toho zřejmě schopna nejsou a která jsou tak na rozdíl od člověka ušetřena i trvalého vědomí své konečnosti. H. Haškovcová a jiní však souhlasí s názorem, že pravděpodobně i některé zvíře si je někdy vědomo své konečnosti, ale to pouze ve chvíli, kdy umírá.¹ Podobný názor zastává i N. Elias, ten tvrdí: „Avšak pouze lidé mezi všemi živými bytostmi vědí, že zemrou; pouze oni předvídají svůj konec, uvědomují si, že může přijít kdykoli, a podnikají určitá opatření- jako jednotlivci i jako skupiny-, aby se uchránili před nebezpečím zániku.“²

Smrt je vždy zásadně osamělou záležitostí. V umírání a smrti jsme nezastupitelní, „(...) každý musí zemřít sám a jen za sebe.“³ Tváří v tvář smrti se člověk jakoby vyděluje ze své společnosti, z okolního světa, stává se sám sebou.⁴ H. Haškovcová ve své knize *Rub života a líc smrti* uvádí názor americké psychoanalytičky Bowersové, která říká: „Konec života je vlastně návrat do sebe sama.“⁵ Člověk se oprostuje od toho, co znamenal a představoval ve svém životě. Je vytržen ze svého důvěrně známého každodenního života. Umírající se obrací do sebe a je oprostěn ve své poslední chvíli od svého okolí. „Díky“ smrti člověk musí ukončit své mezilidské vztahy, které utvářel celý svůj život a které utvářely jej samotného jako společenského tvora. Tyto vztahy byly podstatnou částí jeho samého. Toto loučení tedy nelze chápat jen jako loučení se s okolním světem, ale i loučení se sebou samým.

Tato významná životní událost je pochopitelně, a to více než každá jiná, spojena s mnoha různorodými emocemi. Emoce, které se v této situaci objevují, jsou velmi silné, a to jak při samotném očekávání, tak při samotném uvědomění si vlastní vlastního umírání. V některých situacích jsou tyto emoce pro člověka nové. Někteří lidé až přímo tváří v tvář smrti poprvé v životě pocítí strach o svou osobu nebo pocit

1 HAŠKOVCOVÁ, H. *Rub života a líc smrti*. Praha: Orbis, 1975, s. 17.

2 ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. Praha: Nakladatelství F. Kafky, 1998, s. 9.

3 SCHERER, G. *Smrt jako filosofický problém*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2005, s. 27.

4 Tamtéž, s. 27.

5 HAŠKOVCOVÁ, H. *Rub života a líc smrti*. Praha: Orbis, 1975, s. 17.

zmaru ze svého života. Jiní zase začnou věřit ve vyšší moc, která jim má pomoci překonat vidinu nastávajícího konce.

To, jaký člověk ke své poslední chvíli zaujímá postoj, je částečně dílem vlivů okolí. Tento postoj se v člověku utváří už od jeho dětství. Po celý jeho život je v něm utvářen jistý postoj ke smrti, který se stává jeho součástí.

Smrt je však odjakživa předmětem lidského uvažování. Lidé už od nepaměti hledají, jaký význam pro lidský život smrt vlastně má. Jestli způsob života, který vede, bude mít nějaký dopad na jeho smrt, případně na cosi „po ní“. Tyto otázky se objevují v době dávno před vznikem existenciální filozofie, která činí z lidské smrti zásadní východisko jeho celého života. Už v mytologii lze jednoznačně vypořádat základní zájem člověka o toto téma. Staré mýty prý ukazují člověku, jak se lidé v dávných dobách vyrovnávali s jevy, které byly nedílnou součástí jejich životů, které neuměli vysvětlit, ale k nimž museli přirozeně zaujmout nějaké stanovisko, nějaký postoj. Mezi takové příběhy patří i Epos o Gilgamešovi. Tento příběh je podle D. Daviese typickou ukázkou tvůrčího výkonu lidí v jejich úsilí pochopit život a svět.⁶

V tomto Eposu o Gilgamešovi se snaží D. J. Davies přímo ukázat to, jak lidé přistupovali ke smrti v dávných dobách. Hlavní postava – vládce a hrdina - Gilgameš se setkává s jiným hrdinou jménem Enkidu. Tito dva spolu po počáteční peripetii uzavřou velké přátelství. Jednoho dne však v důsledku jejich činů bohové rozhodnou, že Enkidu musí zemřít. Poté, co se tak stane, je Gilgameš zdrcen přítelovou smrtí. Zde je zachycen ten okamžik, kdy si člověk – zde neobyčejný hrdina Gilgameš - jasně uvědomí i svou vlastní smrtelnost a začne se bát svého konce. Ze strachu se vydá hledat způsob, jak by mohl dosáhnout věčného života. To se mu ale, opět ovšem po mnoha hledáních a dobrodružstvích, nakonec nepovede, a tak se vrací do svého města. Tam však prý pochopí, že nesmrtelným svým, ale jen lidským způsobem už se stal, a to když nechal vybudovat hradby, které chrání město.⁷

Ve vyprávění jsou přítomny zcela základní prvky, které jsou se smrtí spojovány i dnes. Těmito prvky jsou uvědomění si vlastní smrti na základě úmrtí někoho druhého, a bolesti nad ztrátou blízkého člověka, na základě probuzené touhy po věčném životě i ze strachu ze smrti, a nakonec vlastní vyrovnání se se smrtí prostřednictvím nalezení smyslu života.

⁶ DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*. Praha: Volvox Glabator, 2007, s. 26.

⁷ Tamtéž, s. 8.

Lze tedy asi tvrdit, že některé postoje ke smrti jsou v člověku jaksi přirozeně zakódované. Jsou tak jeho nedílnou součástí napříč věkům.

2.1 Konkrétní emocionální stavy umírajícího

Jak je obecně známo a jak také píše J. Křivohlavý, člověk se rodí jako bytost vybavená určitým emočním systémem. Ten se však během lidského života postupně dále rozvine, právě spolu s tím, když se jej člověk učí používat.

Problematikou emocí u umírajících se zabýval i J. Křivohlavý, která ve své knize *Poslední úsek cesty* rozlišuje emocionální stavy na negativní a pozitivní.⁸ Mezi negativní emocionální stavy řadí strach, zlost, bolest a vinu. Mezi pozitivní emocionální stavy řadí naději, víru, lásku, radost, klid. K negativním stavům lze také přiřadit pocit osamělosti, o kterém se zmiňuje N. Elias ve své knize *O osamělosti umírajících*. K pozitivním stavům lze také přiřadit smíření, které zmiňuje E. Kübler - Rossová.⁹

2.1.1 Negativní emocionální stavy

2.1.1.1 Strach

Strach ze smrti zřejmě člověk získává během svého života.¹⁰ E. Kübler – Rossová uvádí, že člověku jsou přirozené pouze dva druhy strachu, které zajišťují jeho přežití. Jde o strach z hlasitých zvuků a strach z pádu.¹¹ Těmito dvěma mechanismy je u člověka zajištěná ochrana jeho existence.

Postupem času díky intelektuálnímu a okolnímu poznání si člověk osvojí další druhy strachů. Některé získá od svého okolí, některé si vytvoří sám za pomoci vlastního sebepoznání.

8 KŘIVOHLAVÝ, J. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995, s. 25-32.

9 KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*. Praha: Arica, 1993, s. 99-121.

10 KÜBLER –ROSS, E. *O dětech a smrti*. Praha: ERMAT, 1993, s. 72.

11 Tamtéž, s. 72.

Ve chvíli, kdy si člověk uvědomí svou konečnost, je touto skutečností provázen celý svůj život. Uvědomuje si svou vlastní zranitelnost a bezradnost vůči smrti. Tato skutečnost ho děsí. Proto jednou z prvních a snad nejsilnějších a nejtrvalejších emocí spojenou se smrtí je strach. „Strach bývá definován v psychologických příručkách jako emocionální stav v přítomnosti nebo při očekávání nějakého nebezpečí, škodlivého nebo ohrožujícího podnětu, subjektivní prožitek extrémního zneklidnění, touha uniknout nebo nebezpečí zneškodnit útokem, provázená řadou reakcí sympatického nervového systému.“¹²

V tomto ohledu, je blížící se smrt vyhodnocena jako nebezpečná situace, ve které se člověk nachází nebo bude nacházet. Strach je spojen s ohrožením vlastní existence, o kterou má člověk strach od přírody, jelikož je smrt v rozporu s naším pudem sebezáchovy. Proto je strach ze smrti tak častý a přirozený. Jde přece o zachování vlastní existence; něčeho člověku tak vlastního; jde o boj organismu proti jeho zániku. Strach ze smrti lze tedy chápat jako strach o vlastní existenci.¹³

Tato obava nutí lidi přemýšlet o tom, jestli něco po smrti existuje nebo jestli je to pro ně absolutní zánik. V tomto bodě nastupují náboženské systémy, které dávají své odpovědi na otázky o posmrtném životě. Ale nejsou to ovšem jen náboženství, která osvětlují problematiku smrti.

Strach ze smrti je jeden z nejčastějších strachů vůbec. V odborné literatuře je tento jev označován jako tzv. tanatofobie. V tomto pojmu je přitom zahrnut strach jak ze smrti samé, tak z procesu umírání.

Jak už bylo výše uvedeno, smrt je spojena s neznámem, a tak je i těžké přesně definovat, co smrt vlastně je. To vede k mnoha nejasným obavám, které se mohou změnit v silný strach nebo dokonce i v trvalou fobii. Většina lidí se snaží této emoce zbavit tím, že se jí snaží uložit hluboko do nevědomí. Tímto činem strach nezmizí, ale přetrvá.¹⁴

Strach ze smrti je v této situaci chápán jako negativní emoce. Je prý hlavně vyvolán očekáváním neznámého. “Strachem se rozumí obavy až hrozivý pocit, který zažíváme, stojíme-li před určitým, zcela konkrétním nebezpečím.“¹⁵ Je to emoce, která nejen souvisí s novou, ale z různých důvodů i navíc extrémně nepříjemnou situací, a to

12 STUHLÍKOVÁ, I. *Základy psychologie emocí*. Praha: Portál, 2007, s. 145.

13 HAŠKOVCOVÁ, H. *Rub života a líc smrti*. Praha: Orbis, 1975, s. 47.

14 AUGER, L. *Strach, obavy a jejich překonání*. Praha: Portál, 1998, s. 158.

15 KŘIVOHLAVÝ, J. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995, s. 26.

jistě hlavně při utrpení. Ve chvíli, kdy je člověk zasažen svou smrtelností, kdy stojí tváří v tvář své smrtelnosti, si plně uvědomuje svou bezmocnost a zranitelnost. V tu chvíli se smrt stává bližší a skutečnější. Zdánlivě paradoxně však „(...) jsou to spíše mladší lidé, kteří se v úvahách zabývají tematikou smrti, zatímco starší lidé popírají a ignorují úzkost a strach z dané smrti.“¹⁶ Přesto asi každému člověku živí strach ze smrti vědomí, že jeho důvěrně známé „já“ zemře a nastane něco, neznámého.¹⁷ Strach z neznámého, resp. cizího, ovšem lidstvo provází od nepaměti a provází individuálního člověka celý jeho život. V případě smrti je možná tedy taková „xenofobie“ pouze vyhocením tohoto faktu.

V tomto případě lze přehnaný strach spojený s neznámem nebo cizím nazývat právě tanatofobii. Touto fobií mohou trpět jak umírající na smrtelných postelích, tak lidé, kteří žijí svůj běžný život. Takovouto myšlenku přijímá i český psychiatr S. Drvota, který, jak uvádí H. Haškovcová, tvrdí: „Thanatofobie není tedy výlučnou záležitostí umírajících, je údělem všech živých.“¹⁸ Strach je také doprovázen s pocitem úzkosti. „Úzkost se přitom rozumí dosti neurčitý a difuzní pocit obav, bázně a tísně.“¹⁹

Někteří autoři pak rozlišují mezi strachem a úzkostí ze smrti. Úzkost je zpravidla definována jako nepříjemný pocit, který nemá svůj vyhraněný předmět. H. Haškovcová dokonce spojuje většinu lidského života jen s tímto nekonkrétním strachem, s nejasnou úzkostí: „Ale tento strach, který provází život lidské bytosti, je spíše nekonkrétní úzkost ze smrti, než strachem z faktu smrti.“²⁰

Většina lidí prý také necítí strach ani tak ze smrti samotné, jako prostě ze ztráty své existence. Člověk je podstatnou část svého života zvyklý žít s pozitivním vědomím důvěrně známého Já. To však ve spojitosti se smrtí není možné a také je těžko představitelné. „Z pohledu psychiatrie je to zcela pochopitelné a nejlépe se to snad dá vysvětlit na příkladu naší vlastní elementární zkušenosti- v našem podvědomí je smrt něčím, co prostě ve vztahu k nám samým, k naší vlastní osobě, jaksi přirozeně není možné. Pro naše podvědomí je nepochopitelná představa konce našeho pozemského života, a pokud tento život přece jen nějak skončí musí, pak je konec vždy spojován s nějakou zlovolnou intervencí (...). Sama smrt je tak spojována s nějakým zlým nebo špatným činem, je to událost budící strach, něco, co volá po odplatě nebo trestu.“²¹

16 HAŠKOVCOVÁ, H. *Rub života a líc smrti*. Praha: Orbis, 1975, s. 48.

17 Tamtéž, s. 17.

18 Tamtéž, s. 48.

19 KŘIVOHLAVÝ, J. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995, s. 26.

20 HAŠKOVCOVÁ, H. *Rub života a líc smrti*. Praha: Orbis, 1975, s. 47.

21 KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*. Praha: Arica, 1993, s. 2.

Lidé také pociťují strach z nějakého ze znaků, který je se smrtí a umíráním spojen. Podle J. Křivohlavého lze tyto znaky rozdělit do několika složek:

- „□ Strach z bolesti – že to bude bolet, a to dokonce velmi bolet.
- Strach z opuštěnosti – že všichni mne opustí, odejdou a já bude ve chvíli pro mne nejtěžší zcela sám (opuštěn).
- Strach ze změny vzezření – bolesti, operace a nemoc sama mne tak změní, že se sám nepoznám – nebudu to já.
- Strach ze selhání – že to nezvládnou, že v nejtěžší zkoušce neobstojím, že se projeví jako zbabělec, slaboch.
- Strach z utrpení – že žít bude těžší nežli nebýt, že např. dušnost a dechové obtíže budou nadměrné.
- Strach z regrese – že v palbě bolesti a těžkostí ztratím úroveň zralé osobnosti, kterou dosud jsem, budu se chovat jako malé dítě (nedůstojně).
- Strach ze ztráty samostatnosti – že nebudu moci dělat, co chci a naopak, že budu muset dělat, co mi přikáže ten či onen. Zde se také objevuje pocit viny u člověka, který je celý život samostatný, najednou musí být odkázán na ostatní, má pocit, že je přítěží.
- Strach o rodinu – že se beze mne finančně (hospodářsky) neobejdou, že to beze mne doma nezvládnou.
- Strach z neuskutečnění svých snů a přání. Když člověk dochází ke svému konci, všímá si věcí ve svém životě, kterým dříve nevěnoval pozornost. Na svém konci začíná bilancovat a retrospektivně přehodnocovat činy svého dosavadního života. Zjišťuje, že spoustu věcí nestihl, a už ani nestihne udělat a napravit.“²²

N. Elias tvrdí, že u některých lidí je strach ze smrti navíc spojen s posledním soudem, který má údajně, podle jejich víry, rozhodnout o jejich posmrtném životě. Tento strach je spojen s vinou, že lidé budou za své hříchy potrestáni vyšší mocí. N. Elias ve své knize *O osamělosti umírajících* interpretuje mytologický příběh, který by měl podle jeho názoru osvětlit příčinu strachu ze smrti. První lidé, Adam a Eva, byli ušetřeni jakéhokoliv poznání, tedy i poznání vlastní smrtelnosti. Tento dar dostali od

22 KŘIVOHLAVÝ, J. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995, s. 26 – 27.

Boha za slib, že neporuší stanovený zákaz. Adam a Eva tento slib porušili; a proto byli potrestáni mimo jiné právě smrtelností. Odtud prý pramení představa, že smrt je něco špatného, co je trestem za první hřích.²³

Strach je cosi, co zasahuje do celé osobnosti člověka. Mění se jeho chování, oblast tělesná a psychická, strach proniká i do oblasti snů a fantazie. Právě představy jsou jedny z hlavních příčin strachu a ten zase dále posiluje ty, které strach stupňují. Také představa bezmoci a utrpení je sama o sobě strašná, ale pokud se k tomu přidá vědomí vlastní konečnosti, je ještě horší. Stává se takřka nesnesitelná. V člověku se z uvedených důvodů zpravidla probudí obranná reakce, kterou lze chápat jako formu úniku. Proto se u umírajících často objevuje stav, který se nazývá popírání. Tento stav se násobí s přibližující se smrtí.

2.1.1.2 Zlost

Dalším emočním stavem, který je spojen se smrtí a smrtelností, je zlost. U umírajících se s pocitem zlosti setkáváme velmi často. Zlost, podobně jako strach, patří do kategorie obranných mechanismů, čili jako prostředek k obraně sebe sama. Zlost pramení z pocitu ohrožení, bezmoci, smutku a viny. Je to zpravidla reakce na náhlou změnu, v tomto případě ale na nastávající smrt. Projevuje se hlavně u lidí, kteří trpí velkými bolestmi a jsou dlouhou dobu vystaveni vědomí svého blízkého konce.

Zlost také dává umírajícímu člověku určitý pocit nadřazenosti a možnost manipulace s ostatními, na které má zlost, protože oni jsou na tom vlastně v každém případě dobře, oni můžou žít dál. Zlostné chování k nim je zároveň způsob jakéhosi jejich trestání. Agrese, k níž někdy dokonce vůči nim dochází, je v základu výsledkem frustrace, která pochází z pocitu nedostatku.²⁴ Nejen nedostatku času pro naplnění svých plánů, ale i života vůbec.

Po přijetí faktu smrti se v člověku projevuje pocit zloby. V tomto okamžiku je člověk převážně ovládán pocitem negativního charakteru, cítí zmatení, ohrožení, nevraživost, protest, beznaděj a zášť vůči ostatním, kteří jsou zdraví. Tyto pocity se proměňují do jednoho negativního pocitu, který lze nazvat zloba. Postižený útočí na lidi kolem sebe. Chování umírajícího je nepřizpůsobivé a agresivní. Jeho chování je namířeno „proti lidem, jejichž spěch nám stále znovu a znovu připomíná, že už se sami nedokážeme ani postavit na vlastní nohy. Proti lidem, kteří nám předepisují nepříjemné

23 ELIAS, N. O osamělosti umírajících Praha: Nakladatelství F. Kafky, 1998, s. 14.

24 KŘIVOHLAVÝ, J. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995, s. 30.

testy a dlouhou hospitalizaci se všemi omezeními, zákazy a finančními výdeji, jež s ní souvisí, a přitom sami na konci každého dne mohou jít domů a užívat si života.²⁵

To může vést k problémům v následné péči. S člověkem, který se zlobí, ať už na sebe nebo na někoho druhého, je samozřejmě velmi špatná komunikace. V tomto stavu totiž třeba nechce s nikým mluvit o svých problémech, slabosti a pocitech nejistoty, a ani nikdo jiný s ním v důsledku rizika vystavení se jeho zlosti nechce a nemůže mluvit. Zlost je mj. stav, který je velmi vysilující.

2.1.1.3 Bolest

Ke zlosti často dochází, když umírající cítí bolest. A právě bolest, jak už bylo uvedeno, je se smrtí často spojena. Během života dává člověku uvědomit si, že není nezničitelný. Upozorňuje člověka na nebezpečné změny v jeho organismu. „Bolest je ta, která přes všechnu svoji krutost a hrůzu učí člověka, že nemůže žít mimo svou tělesnost.“²⁶

Bolest má dvě podoby, nemusí jít tedy pouze o fyzickou bolest, ale také psychickou formu bolesti. Tyto dvě formy jsou společně spjaty a navzájem se ovlivňují. Pokud někoho něco trápí po psychické stránce, tak se to projevuje i na jeho fyzické stránce. V procesu umírání je jak psychická, tak i fyzická bolest naprosto přirozená. K psychické bolesti dochází z důvodu, že lidé se musí smířit se svou konečností, s pocitem, že opouštějí své blízké. Fyzická bolest je převážně spojena s dlouhodobým umíráním.

2.1.1.4 Vina

Jak píše J. Křivohlavý, dalším pocitem, který se u umírajícího objevuje, je pocit viny. Když člověk dochází ke svému konci, všímá si věcí ve svém životě, kterým dříve nevěnoval pozornost. Na svém konci začíná bilancovat a retrospektivně přehodnocovat činy svého dosavadního života.²⁷ Zjišťuje, že spoustu věcí nestihl, a už ani nestihne udělat a napravit. Právě v této chvíli se dostavuje pocit viny. Vinou také většinou trpí ti, kteří musí někoho opustit, kteří nemohou vykonat povinnosti, o nichž jsou přesvědčeni. Někteří lidé se obviňují z toho, že musí být přítěží pro ostatní, kteří se o ně starají.

25 KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*. Praha: Arica, 1993, s. 46.

26 HAŠKOVCOVÁ, H. *Rub života a líc smrti*. Praha: Orbis, 1975, s. 48.

27 KŘIVOHLAVÝ, J. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995, s.28.

2.1.1.5 Osamělost

Pocit osamělosti je v dnešní době velmi častým jevem. Běží nejenom opuštění blízkými lidmi, ale také o výsledek vyčlenění ze společnosti. „Smrt jakožto jedno z velkých biosociálních nebezpečí v lidském životě se (...) zvýšenou měrou přesouvá do zákulisí života společnosti. Pro umírající samotné to znamená, že také oni jsou zvýšenou měrou vykazováni do zákulisí, to znamená izolování.“²⁸ Problém osamělosti se může týkat i situace, kdy je člověk obklopen lidmi, ale ti mu dávají najevo svůj nezájem. V tu chvíli se umírající musí vyrovnat s tím, že ho společnost vydělila ze svého celku.²⁹

2.1.1.6 Smutek

Další emočním stavem, který je se smrtí spojen, je smutek. Vyznačuje se zpravidla skleslou náladou a slzami. Smutek patří mezi emoce vrozené. Je to prostředek, jak se vyrovnat se ztrátou. Pocit ztráty člověk prostřednictvím této emoce přijímá i dává najevo. A právě ztráta je přitom časté synonymum pro *smrt*. Objevuje se, ať běží o ztrátu blízké osoby nebo o „ztrátu“ sebe sama tedy vlastní existence. Smutek je tak přirozeně se smrtí odjakživa neodmyslitelně spjat.

Při dlouhodobém trvání negativních emočních stavů se umírající dostává do stavu deprese.³⁰ Deprese je také vnímána jako dlouhotrvající smutek. Tento stav bývá pro umírajícího nejtěžší. Celou vahou na něj doléhá vědomí jeho konečnosti. Cítí, že jeho čas se rychle krátí. Umírající pociťuje fyzickou a psychickou bolest. Musí se nejenom vyrovnat s pocitem bolesti, ale také studu, žalu a viny. Jak bylo již uvedeno, jeho depresi prohlubuje, že také cítí vinu, že „tady“ nechává své blízké. E. Kübler – Rossová se zmiňuje o dvou formách deprese. První forma se nazývá, tzv. reaktivní, v této člověk vnímá zoufalství a nerealistické pocity viny. K této formě dochází v situaci, kdy je nemocnému člověku odeprána nebo odebrána důležitá věc. Druhá forma je přípravná, kdy se umírající musí vypořádat s hrozící ztrátou.³¹ Musí se smířit s tím, že opouští svůj dosavadní život a blízké lidi. Deprese je tedy částečně reakcí na ztráty již utrpěno, může se týkat i ztrát nastávajících.

28 ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. Praha: Nakladatelství F. Kafky, 1998, s. 15.

29 SCHERER, G. *Smrt jako filosofický problém*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2005, s. 27.

30 KÜBLER – ROSS, E. *Hovory s umírajícími*. Nové Město nad Metují: Signum Unitatis, 1992, s. 49.

31 Tamtéž, s. 49 - 50.

2.1.2 Pozitivní emocionální stavy

Smrt, tak jako každá lidská událost, nemá jen stinnou stránku, lze v ní najít i emoce pozitivní, které pomáhají umírajícímu se smířit se svým koncem.

2.1.2.1 Naděje

Naděje umírá poslední. Není snad v lidském životě období, kdy toto přísloví platí více. „Je to pocit, že všechno přece musí mít smysl a že se vyplatí, aby člověk ještě chvíli vydržel.“³² Po tom, co si umírající projdou pocity strachu a bolesti, přichází tedy ještě i naděje.³³ Naděje dává člověku sílu překonat dlouhé dny utrpení. J. Křivohlavý uvádí různé druhy naděje:

- „□ Pacient má naději, že se vše změní a on bude opět zdrav.
- Pacient má naději, že bude žít poněkud déle, nežli se jinak dá očekávat – že mu „bude přidáno dnů života.
- Pacient má naději, že bude mít „lehkou smrt“ - že ho to nebude bolet, že zemře ve spánku, že to bude bez utrpení.
- Pacient má transcendentní (lidské hranice přesahující) naději.“³⁴

Ve výše uvedených příkladech lze pozorovat jak naději pravou, tak falešnou. Nicméně jakákoliv forma naděje pomáhá umírajícímu překonat a přežít těžkosti spojené s umíráním.

E. Kübler – Rossová upozorňuje, že v případě naděje může dojít ke konfliktu, který má dvě příčiny. První je, když okolí kolem umírajícího stále přechovává naději na změnu k lepšímu, i když umírající ztratil naději.

Druhý případ je přesný opak. To je, když umírající v sobě naději živí, ale jeho okolí mu dává najevo, že už žádná naděje není.³⁵

---

32 Tamtéž, s. 82.

33 HAŠKOVCOVÁ, H. *Rub života a líc smrti*. Praha: Orbis, 1975, s. 50.

34 KŘIVOHLAVÝ, J. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995, s. 32.

35 KÜBLER – ROSS, E. *Hovory s umírajícími*. Nové Město nad Metují: Signum Unitatis, 1992, s. 82.

K tomu však udává J. Křivohlavý, že ani jeden případ není správný. V působení této emoce je důležité umírajícímu nebrat jeho naději, ať už je pravá nebo falešná. Naopak je důležité v umírajícím člověku naději podržet a přechovat.³⁶

Haškovcová uvádí, že v konečném momentu, kdy už není pomoci, se umírající přiklání k iracionálním nadějím. Naděje umírajícímu poskytuje útočiště a útěchu před nastávající smrtí. „Bojuje o každý den, o chvíle bez bolesti a o okamžiky úlevy, v nichž se raduje z přítomností blízkých nebo z dříve podceňovaných nebo přehlížených maličkostí.“³⁷ Existují názory, že se věřícím lidem umírá lépe, protože věří v další život. To ale neznamená, že člověk nevěřící nemůže zemřít v klidu a míru, smířen se svým životem. Při této emoci se může objevit chování, které doktorka E. Kübler – Rossová, nazývá vyjednávání. V této fázi jedinec ví, že jeho konec je nevyhnutelný. Hlavním cílem člověka je dožít se určité události. Člověk uvažuje nad svým životem a snaží se ho strávit co možná nejlépe a nejintenzivněji. „Jeho hlavním přáním je skoro vždy prodloužení života a často také, aby aspoň několik dní byl bez bolestí a obtíží.“³⁸ V této situaci jsou prý lidé schopni slíbit jakýkoliv slib. Tato fáze je někdy velmi podobná fázi zavírání očí před skutečností doktorky E. Kübler – Rossová. Umírající si nedokáže připustit vědomě či nevědomě, že umírá. Nejenom, že popírá zjevnou skutečnost, ale také se dostává do stavu apatie. „Zdá se být zcela apatický (necitlivý) k tomu, co se děje, i k tomu, co mu je.“³⁹ Obecně však stav naděje jednoduše představuje to, že se člověk lépe cítí a lépe snáší své trápení.

2.1.2.2 Víra

Se smrtí je velmi často spojována víra. Mezi autory, kteří takto činí je i J. Křivohlavý.⁴⁰ Ten víru řadí mezi své emocionální stavy, ale víra je zpravidla chápána jako „(...) přesvědčení, postoj zpravidla emočně silně podmíněn, o existenci a pravdivosti určitého jevu.“⁴¹ Pro umírajícího je velmi důležitá. Je to jakýsi základní opěrný pilíř, který člověku pomáhá při jeho poslední cestě. V nejtěžších chvílích, kdy je umírající vystaven kruté realitě, bývá víra jediným prostředkem, jak zmírnit strach, který je spojen s neznámem. H. Haškovcová uvádí názor E. Kübler- Rossové, která

36 KŘIVOHLAVÝ, J. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995, s. 32.

37 HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*. Praha: Galén, 2007, s. 88.

38 KÜBLER – ROSS, E. *Hovory s umírajícími*. Nové Město nad Metují: Signum Unitatis, 1992, s. 45.

39 KŘIVOHLAVÝ, J. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995, s. 41.

40 Tamtéž, s. 32-33.

41 HARTL, P. *Psychologický slovník*. Praha: Portál, 2000, s. 671.

tvrdí: „(...) hluboce věřící lidé umírají snadněji, (...) rychle se dostávají z deprese a dosahují konečného srozumění bez hořkosti.⁴²

Víra může přinést útěchu, kterou umírající tolik potřebuje, ale také nemusí. Víra má několik podob. Může se projevit jistě jako víra náboženská, která je výše uvedená, kdy se umírající obrací na různé náboženské systémy, do kterých vkládá svou důvěru v jejich všemocnou sílu, která zajistí posmrtný život. Ale třeba často také jako víra v sílu medicíny. Ta je v dnešní době na tak výborné úrovni, že dokáže skoro zázraky a lidé k ní proto také často upírají svou nejsilnější naději. Na druhu stranu však také v nejhorších chvílích vyhledávají prostředky, ke kterým se během svého života neobraceli, i mimo medicínu. Nakonec význam má i víra v naději, se kterou se obrací k svým potomkům, které po sobě na světě člověk zanechává.

2.1.2.3 Láska

Láska patří mezi naše důležité životní potřeby. Proto vědomí toho, že je člověk milován, a že je schopen milovat, působí na člověka dobře, a to v každém momentu jeho života. V momentu prožívání lásky člověka opouští pocit osamění. Křivohlavý tvrdí: „(...) poměrně lépe je na tom ten pacient, který – třeba z posledních sil, ale přece jen – se snaží druhým lidem spíše dávat, nežli jen od nich brát.“⁴³ V tomto případě je zvláště důležité vědomí, že člověk není sám. Být v přítomnosti někoho, kdo ho vyslechne a ochotně mu pomůže v těžkých chvílích, je pro umírajícího k nezaplacení. J. Křivohlavý pro tento případ cituje E. S. Siegela: „Umírajícímu pacientovi se musí dostat dobré míry lásky a sociální opory. Ten musí vidět, že ti, které má rád, ho mají rádi, a poznat, že budou žít v lásce, i když on sám odejde, protože byli jim milováni, a tak poznali lásku. Musí mít jistotu, že příklad, který jim svým životem dal, jim ukázal, jak vzácný může život být.“⁴⁴

2.1.2.4 Radost

Dokonce i radost lze spojit s procesem umírání. Je to jeden z pocitů, který je potřebný pro smíření a dobrý odchod.⁴⁵ Radost může být spojena s tím, jak umírající prožil svůj život, jak se mu povedlo uskutečnit jeho plány, které si předsevzal. Zdrojem

42 HAŠKOVCOVÁ, H. *Rub života a líc smrti*. Praha: Orbis, 1975, s. 75.

43 Tamtéž, s. 33.

44 KŘIVOHLAVÝ, J. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995, s. 33.

45 Tamtéž, s. 34.

radosti lze chápat i to, že není ve své poslední chvíli sám, že je může prožít se svými blízkými. Umírající může mít radost i z toho, že ho přestanou trápit bolesti. O radosti také lze mluvit ve spojitosti s vírou. Umírajícímu jistě ulehčí vědomí, že „odchází“ na lepší místo.⁴⁶

2.1.2.5 Smíření a vnitřní klid

Víra, naděje a láska umírajícímu poskytují možnost smířit se s vlastním koncem, smířit se se smrtí. Ve fázi smíření člověk se ocitá v situaci, ve které prostě již jen přijímá svůj konec, kdy „(...) dosáhne stádia, v němž už nepřijímá svůj osud sklíčeně nebo hněvivě.“⁴⁷ Je to stav, který se vyznačuje pocitem psychického klidu a míru. Běží o vyrovnání se s ostatními lidmi a také sám se sebou.⁴⁸ Umírající má na sklonku svého života potřebu dát si věci do pořádku a na nastávající konec se připravit.

Podle Křivohlavého však „Fáze smíření nesmí být chápána jako šťastný stav.“⁴⁹ V tomto stavu by se člověk měl nacházet „jen“ bez psychické bolesti, kdy umírající rezignuje a přijímá se smrtí svůj nevyhnutelný konec. Je to dále „(...) takový stav, kdy pacient je schopen na těžkou situaci myslet, když na ni myslet chce (...), a nemyslet na ni, když na ni myslet nechce.“⁵⁰ Nachází v sobě vnitřní klid.

Je to také stav, kdy je prý schopen plně se věnovat svému současnému, i když odcházejícímu životu. Je schopen ovládat své myšlenky. Je možné, že někteří lidé se do tohoto stavu nikdy nedostanou.

---

46 Tamtéž, s. 34.

47 Tamtéž, s. 67.

48 Tamtéž, s. 34.

49 Tamtéž, s. 67.

50 Tamtéž, s. 42.

3 Faktory podílející se na emočním vnímání smrti

3.1 Vývojové a výchovné faktory

K tomu, aby si člověk vytvořil k smrti a umírání nějaký vědomý postoj spojený s emocionálními stavy, musí si nejdříve uvědomit sám sebe jako individuum, a to, co smrt pro jeho život znamená, tj. uvědomit si definitivnost své i cizí smrtelnosti. K tomu, aby si dítě uvědomilo smrt, mu slouží jeho vývoj poznávacích schopností.

3.1.1 První zkušenost se smrtí

Poprvé se člověk setkává se smrtí zpravidla už ve velmi nízkém věku. Ve většině případů ještě dříve, než je dítě schopno pochopit, co smrt pro člověka znamená. Od dětství je člověk vystaven smrti, když vidí umírat v přírodě zvířata nebo je účastníkem rodinné události, která je spojena s úmrtím. Dítě vnímá své okolí, které reaguje na přirozený proces umírání; to, jak kolem něj lidé umírají a příbuzní truchlí. Všechny tyto události za pomoci jeho přirozeného vývoje v malém dítěti utváří jeho budoucí vztah a postoj ke smrti.

3.1.2 Vývojové faktory

K tomu aby člověk zaujal nějaký emocionální postoj ke smrti, musí si její existenci nejdříve uvědomovat. O tom, že je podmíněno konečností, není dítě v raném věku obeznámeno. Jak a jestli vůbec je dítě v prvních letech života vnímá smrt, je velmi obtížné zjistit, mj. i proto, že u velmi malých dětí není rozvinutá schopnost řeči.

Je zřejmé se domnívat, že dítě v prvních letech života nevnímá smrt jako konečnou a nevratnou událost. Tato myšlenka by se dala dokázat na zjištěné skutečnosti, že dítě nejenom že nerozumí konečnosti abstraktního pojmu smrti; tedy nezná význam tohoto pojmu. Dalším faktem, kterým by se dalo dokázat, že malé děti nechápou podstatu smrti, je ten, že nemají plně vytvořené sebeuvědomění. Dítě si neuvědomuje samo sebe jako individuum. Dítě dokonce v prvních letech života není schopno rozlišit nějaký vnější svět čili rozdíl mezi sebou a vnějším světem. V tomto věku není dítě schopno pochopit smrt, ani co to je, ani jako trvalý stav. To lze zřejmě

doložit pozorováním například u novorozenců, kteří jsou si schopni sami sobě ublížit, aniž by o tom sami věděli.⁵¹

To že malé dítě nevnímá konečnost smrti, ještě neznamená, že není schopno pocítit odloučení u velmi blízké osoby, jako je třeba matka. Pokud tedy dítěti zemře člověk, ke kterému si vytvořilo blízký vztah, jeho nepřítomnost v něm vyvolá úzkostné stavy. „Nenadálou smrt matky a/nebo otce nejhůře nesou děti předškolního věku. Nedokážou smrt vnímat jako něco neodvolatelného, nechápou ji jako trvalou separaci.“⁵²

Zjištění o své smrtelnosti a smrtelnosti druhých získává během svého života. K této myšlence se přiklání i H. Haškovcová, ta tvrdí: „Dítě nechápe smrt, konečnost života ho neděsí.“⁵³ „Děti zpravidla chápou smrt samozřejmě, respektive nepojímají ji tragicky.“⁵⁴ Podle mnoha autorů pojetí smrti se u člověka formuje v prvních dvanácti letech jeho života.⁵⁵ Tento proces probíhá, jak už bylo uvedeno za pomoci zkušenosti neboli z poznání. Toto poznání je podmíněno vývojem poznávacích procesů jako myšlení, paměť, proces sebepoznání a emoční vývoj. K názoru, že poznání smrtelnosti se odehrává převážně v raném dětství, se přiklání i R. Kastenbaum: „Pojem smrt se rozvíjí po celou dobu dětství.“⁵⁶ H. Haškovcová dává klíčový okamžik tohoto poznání do souvislosti s vývojem lidstva vůbec: „Každý člověk teprve během svého vývoje dochází k poznání její nevyhnutelnosti. (...) Vlastně opakování fylogeneze v ontogenezi gnóze individua.“⁵⁷

V období mladšího školního věku (6-11 let) se u dítěte rozvíjí abstraktní myšlení. Díky tomuto procesu je schopno porozumět významu abstraktních pojmů, tedy i pojmu smrt. Do této doby nebylo dítě schopno vůbec pochopit význam tohoto slova, tj. nebylo schopno si uvědomit absolutnost smrti. S tímto názorem souhlasí i R. Kastenbaum, který uvádí, že starší děti jsou schopny porozumět konečnosti smrti díky vyšší úrovni slovní vybavenosti.⁵⁸ Tato vyšší úroveň je samozřejmě podmíněna rozvojem

51 Kolektiv autorů. *Psychologie pro právníky*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2008, s. 184.

52 KÜBLER – ROSS, E. *O životě po smrti: Jediné svědectví o nesmrtelnosti duše*. Turnov: Arica, 1992s. 60.

53 HAŠKOVCOVÁ, H. *Rub života a líc smrti*. Praha: Orbis, 1975, s. 21.

54 Tamtéž, s. 74.

55 KASTENBAUM, R. *Death, Society and human experience*. Columbus: A Bell & Howell Company, 1986, s. 249.

56 Tamtéž, s. 258.

57 HAŠKOVCOVÁ, H. *Rub života a líc smrti*. Praha: Orbis, 1975, s. 21.

58 KASTENBAUM, R. *Death, Society and human experience*. Columbus: A Bell & Howell Company,

abstraktního myšlení. Absenci člověka v tomto věku neustále vnímalo jako jistou formu vratného odloučení. Teprve asi od dvanácti let je dítě schopno plně porozumět smrti jako trvalému a nezvratnému stavu, který se týká každého člověka. Smrt do tohoto období děti pravděpodobně chápou jako jistou formu odloučení. R. Kastenbaum uvádí: „Mladé děti smrt vnímají jako jinou formu života.“⁵⁹

Právě děti v tomto nízkém věku jsou podle E. Kübler – Rossové nejvíce zranitelné a mají největší sklon k nebezpečnému chování. „Děti, které ztratily jednoho z rodičů v pre-adolescentním věku, mají sklon se předvádět, častěji se u nich projevuje promiskuitní chování, utíkají z domova, záměrně vyhledávají nebezpečné životní situace. Mnoho mladých dospívajících prostitutek, které za peníze na své živorenění prodávají sebe samy, odešlo z domova právě po smrti někoho z rodičů. Mívají neshody se spolužáky a chovají často neskrývanou zlobu vůči jiným dětem, na něž před školou čekají jejich rodiče. Jsou mnohdy neposlušné (...), odmítají poslouchat dospělé, kteří je nabádají k větší opatrnosti.“⁶⁰

Významným prvkem při utváření vztahu ke smrti má podle E. Kübler – Rossové i to, jaký mělo dítě vztah k zemřelému a jestli měl tento vztah pevné pouto. „(...) Je konečně také ovlivňováno tím, jaký byl mezi dítětem a zemřelým rodičem vztah (...).“⁶¹

Velmi malé děti většinou úmrtí některého z rodičů či příbuzného výrazně nevnímají. To je prý dáno tím, že k dané osobě si dosud nevytvořily pevný vztah. „Pokud je dítě velmi malé a nemělo příliš času na to, aby si k osobě rodiči vytvořilo nějaký vztah, pak ji relativně snadno zastoupí nějaký „náhradní rodič“; babička tak může nahradit třeba zemřelou mladou maminku, aniž tím děcko bude nějak strádat nebo aniž projeví sebemenší známky truchlení.“⁶²

1986, s. 258.

59 Tamtéž, s. 17.

60 KÜBLER – ROSS, E. *O životě po smrti: Jediné svědectví o nesmrtelnosti duše*. Turnov: Arica, 1992, s. 64.

61 Tamtéž, s. 59.

62 Tamtéž, s. 59.

3.1.3 Výchovné faktory

V celém procesu pochopení smrti u dítěte hraje důležitou roli jednak výchova a také dospělí, kteří by měli být schopni vysvětlit dítěti stávající situaci. Měli by být schopni rovněž poskytnout útěchu a porozumění. V tomto procesu by měli mít dospělí na vědomí věk osobnostní strukturu dítěte a jeho vztah k mrtvému.

V dnešní době jsou děti od nastávající smrti drženy dál. Dospělí jsou toho názoru, že izolací dítěte ho uchrání od nežádoucích myšlenek.⁶³ „Z jakéhosi temného pocitu, že by mohli dětem uškodit, skrývají před nimi dospělí prostá životní fakta, která však stejně musí děti poznat a pochopit.“⁶⁴

S tímto postojem nesouhlasí E. Kübler- Rossová, ta uvádí: „Skutečnost, že děti smějí zůstat doma, i když je rodina zasažena očekáváním smrti, že nejsou ponechány stranou rozhovorů a úvah a sdílejí naopak společnou úzkost a obavy, to všechno jim dává pocit, že ve svém vlastním zármutku nejsou samy, poskytuje jim útěchu sdílené zodpovědnosti a sdíleného trápení. Taková zkušenost je postupně formuje, pomáhá jim vidět smrt jako součást života a pomáhá jim také růst a zrát.“⁶⁵

Dospělí by měl mít na mysli, že dítě do svých dvanácti let plně nechápe význam smrti. Zřejmě právě proto děti smrt dokážou přijmout klidně, a to dokonce i v případě, že se smrt má týkat jich samých. Tuto skutečnost zmiňuje H. Haškovcová: Kliničtí pracovníci v poslední době na základě svého zkoumání poukazují, že dítě skutečně přijímá smrt tak, jak je.“⁶⁶ Pokud mladším dětem ale není smrt dostatečně objasněna a není jim poskytnuta uvedená dostatečná útěcha a porozumění, může to vést k radikální změně v jejich chování. Mezi nežádoucí projevy v jejich chování pak lze zařadit popudlivost, strach, agresi, nedůvěřivost, chronickou depresi, uzavřenost, promiskuitu, atd. Tyto projevy si člověk dále může odnést i do svého dospělého života, kde je jimi ovlivňován a tvořen jejich postoj ke smrti. Když dětem není dostatečně objasněna, a není jim poskytnuta dostatečná útěcha a porozumění, může to vést k radikální nedbalé změně v jejich chování. Schopnost a způsob vyrovnání se se smrtí jsou jedním z mnoha dědictví, které dospělí svým dětem dávají.

63 KASTENBAUM, R. *Death, Society and human experience*. Columbus: A Bell & Howell Company, 1986, s. 258.

64 ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. Praha: Nakladatelství F. Kafky, 1998, s. 19-20.

65 KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*. Praha: Arica, 1993, s. 6.

66 HAŠKOVCOVÁ, H. *Rub života a líc smrti*. Praha: Orbis, 1975, s. 21.

Jak upozorňuje D. J. Davies, uvedených „dětských“ příčin projevů pozdějších dospělých vůči smrti si všiml už v padesátých letech psycholog S. Erikson. Ten proto tvrdil, že: „Zdravé děti se nebudou bát života, pokud budou mít jejich rodiče dostatečnou integritu k tomu, aby se nebály smrti.“⁶⁷ S. Erikson prý vycházel ze zkušenosti, že pokud dospělí dokáží malému dítěti poskytnout správné prostředí pro vnímání nevyhnutelných událostí, pak dítě je schopné smrt a umírání přijmout jako přirozenou součást života.

3.2 Společenské faktory

Postoj lidí k smrti je ovlivňován nejen výchovou ze strany blízkých osob, ale v podstatě i postoji, historií, kulturou a dalšími vlivy celé společnosti. Smrt vždy byla a vždy bude přítomna v lidských životech a lidské společnosti. Ovšem její prezentování a neodlučitelně od toho už vůbec i vnímání, jsou tím, co podléhá mnoha proměnám.

V minulosti se na smrt pohlíželo jinak, protože lidé jinak umírali. Smrt mj. nebyla vůbec zprostředkována přes masmédiá, protože masmédiá prostě neexistovala, lidé ji viděli a prožívali přímo. Umírající většinou trávili poslední chvíle svého života mezi svými blízkými, kteří o ně pečovali. Lidé umírali v prostředí, které důvěrně znali, protože to v té době ani jinak nešlo. To vše je dnes díky společenskému vývoji jiné. Spojitost vývoje společnosti s novým vnímáním smrti lze nalézt u E. Kübler-Rossové: „Umírání se stává osamělé a neosobní, protože pacient je často vytržen ze známého prostředí a ve spěchu přepraven na jednotku intenzivní péče.“⁶⁸ N. Elias má podobný názor: „Lidské umírání bylo kdysi mnohem veřejnější záležitostí než dnes. Nemohlo tomu být jinak už proto, že jen málokdo žil sám.“⁶⁹

To, co podléhá změně není jen smrt přirozená, ale také smrt způsobená cizím přičiněním. Již v antických dobách se smrt stávala součástí přirozeného společenského života. Lidé se bavili na tribunách sledováním gladiátorů, kteří bojovali o vlastní život. Dalším jevem, který se ve společnosti v souvislosti se smrtí vyskytoval, byly veřejné popravy. Lidé se leckdy bez rozdílu věku shromažďovali na veřejných prostranstvích a dívali se, jak kat vykonává své řemeslo. Tento jev je pro dnešního evropského člověka těžko představitelné. Představa, že dnešní člověk bude sledovat gladiátorské

67 DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*. Praha: Volvox Glabator, 2007, s. 146.

68 KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*. Praha: Arica, 1993, s. 7.

69 ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. Praha: Nakladatelství F. Kafky, 1998, s. 19.

zápasy nebo popravu, je dnes pro nás neodmyslitelně spojena s nehumánním zacházením s lidským životem. Určitý vliv má také mírový stav, se kterým se lze setkat převážně v tzv. v západních zemích. V minulosti ovšem nebyly války mezi národy ničím neobvyklým. Dnes jsou takové jevy mezinárodně chápány jako stavy v rozporu s lidskými právy a mírovými smlouvami. Tuto skutečnost uvádí N. Elias jako určitý zvláštní faktor postoje ke smrti. Běží o „ (...) pojetí (...), které je odpovědné za kolektivní rysy naší představy a postoje ke smrti – totiž relativně vysoká míra vnitřního klidu v těchto společnostech. Právě s tím totiž souvisí skutečnost, že lidé, z nichž tyto společnosti sestávají, mají většinou před očima zcela určitou formu umírání. (...) Uvažují v první řadě o pokojné smrti v posteli, způsobené nemocí nebo stářím.“⁷⁰

Ano, lidská smrt a umírání a jejich vnímání se během staletí výrazně změnilo, ale některé jevy se u člověka nezmění. Právě některé emoce vždy budou se smrtí spojovány, a to bez ohledu na dobu a místo výskytu smrti. Například strach ze smrti tady byl vždy a pravděpodobně mezi námi vždy bude. „Pohlédneme-li do minulosti, na dávné lidi a jejich kultury, zjistíme, že smrt byla člověka vždy čímsi odpuzujícím, a vždycky asi také bude.“⁷¹ To lze pozorovat na různých rituálech a zvycích, které jsou se smrtí spojeny. Například jak uvádí Kübler – Rossová: „Zvyk pokládat na hrob náhrobní kámen možná vyvstal z přání uvěznit zlé duchy hluboko v zemi a kamínky, které někde pozůstali přinášejí na hroby svých mrtvých, jsou pozůstatkem téhož přání.“⁷² Je to jakýsi způsob lidí odehnat od sebe smrt. Uchránit svůj život před smrtí. Lidé se snaží si vytvořit dočasnou iluzi, že smrt je ještě daleko. Další emocemi podpořené chování, které je s smrtí spojené je víra v nesmrtelnost duše. V naší kultuře je znám rituál, kdy v domě ve které někdo zemřel, se otevírají okna, aby duše zemřelého mohla vyletět ven.⁷³

3.2.1 Vliv médií

Dnes je smrt především zprostředkovaná, v tomto případě tedy nejde o přímý kontakt. Žijeme v prostředí, kde smrt je do jisté míry prezentována prostřednictvím médií. Média tvoří určitou propast a zároveň spojovatele mezi událostí a příjemcem této události. Do jisté míry se podílí na vytlačování přirozenosti smrti z lidských životů.

70 Tamtéž, s. 43.

71 KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*. Praha: Arica, 1993, s. 2.

72 Tamtéž, s. 4.

73 Tamtéž, s.4.

Stačí si otevřít noviny, zapnout televizi nebo internet a přijímat informace. Není dne, kdy by se neobjevovaly tragické zprávy. Ano, média mají nemalý vliv na prezentování smrti. V tomto případě nejde ani tak o to, zda jsou smrt a umírání v médiích prezentovány, ale významný podíl má to, jak jsou smrt a umírání prezentovány. Zprávy musí bezesporu splnit spoustu požadavků, které jsou na ně kladeny při sdělování informací. Zprávy musí být zajímavé, aktuální, dostatečně dlouhé nebo naopak krátké. Média mají tu moc si informace přizpůsobit podle své potřeby. Prezentování smrti je podle níže zmiňovaných autorů špatné. Ignoruje se skutečnost, že jde o lidské bytosti, které ztratili své životy při různých katastrofách. Autoři kritizují výrazové prostředky, kterými jsou informace o smrti sdělovány. S. Grof uvádí: „Sdělovací prostředky vzdálenost mezi námi a smrtí ještě víc prohlubují jejím rozdělováním do prázdných statistik a věcnými reportážemi o statisících obětí válek, revolucí a přírodních katastrof.“⁷⁴ E.Kübler – Rossová zase uvádí: „I zpravodajské agentury by mohly svým dílem přispět k tomu, aby si lidé lépe uvědomovali realitu smrti – nemusely by například používat všechna ta neosobní slovní spojení typu “řešení židovské otázky“, když je přitom řeč o vraždách milionů mužů, žen a dětí, nebo abychom v historii nechodili tak daleko, „znovudobytí kóty ve Vietnamu prostřednictvím eliminace kulometného hnízda za těžkých ztrát v řadách VA“ se dá jednoduše popsat jako lidská tragédie a zmaření mnoha životů na obou stranách.“⁷⁵

Svůj podíl má dozajista i film. Filmový průmysl si ze smrti udělal prostředek pro velký výdělek. Ve filmech se setkáváme se smrtí převážně prostřednictvím násilných scén, které předvádí smrt jako něco, co je pro člověka výjimečné; jako něco, co je neskutečné.⁷⁶ To vše v člověku vyvolává určité emoce, které ovlivňují jeho postoj ke smrti.

3.2.2 Vliv individualizace

Podle N. Eliase další událostí, která ovlivnila postoj ke smrti a umírání, jak je známe dnes, je individualizační posun.⁷⁷ Tento posun zajistil potlačování citů a afektů ze strany lidí, kteří obklopují umírajícího, což vede k pocitu osamělosti u umírajícího. „Snaha vyhnout se společensky zavedeným rituálům a formám zvyšuje nárok na osobní

74 GROF, S. *Lidské vědomí a tajemství smrti*. Praha: Argo, 2009, s. 26.

75 KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*. Praha: Arica, 1993, s. 12.

76 MOODY, R. *Život po ztrátě*. Praha: Knižní klub, 2005, s. 30.

77 ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. Praha: Nakladatelství F. Kafky, 1998, s. 50.

vynalézavost a vyjadřovací schopnost individua. Způsob soužití, jež tento civilizační stupeň zakládá, vyžaduje a produkuje vysokou míru automatické rezervovanosti.“⁷⁸

N. Elias tvrdí, že pocit osamělosti ve spojení se smrtí se objevil v renesanci a více méně přetrvává dodnes.⁷⁹ V renesanční době se začal klást důraz na individualitu, samostatnost a jedinečnost života. Lidská pozornost se začala soustředit na člověka a jeho život. Člověk se začíná spoléhat sám na sebe; začíná žít sám se sebou. Zde lze zpozorovat první zmínky o samostatném, ale i osamělém životě, který není závislý na nikom dalším. „(...) člověk stále ostřeji vidí sama sebe jakožto samostatnou osobu, jež se od ostatních nejen podstatně liší, nýbrž je od nich skutečně odříznuta a existuje nezávisle na nich.“⁸⁰ Do jisté míry tento individualizační posun ovlivňuje i postoj k náboženské víře. Pokud se totiž člověk stává nezávislým, tak náboženství ztrácí dozajisté míry svůj význam.

N. Elias novověkého člověka jako individuum přirovnává k nezávislé monádě bez oken. „V rozvinutých společnostech chápou lidé sami sebe jako základu nezávislé, jedinečné bytosti, jako monády bez oken, jako jednotlivé subjekty, proti nimž stojí celý ostatní svět, to znamená i všichni ostatní lidé a jejich „vnitřní svět“ je od tohoto „vnějšího světa“, to znamená i od ostatních lidí, oddělen jakousi neviditelnou stěnou.“

81

3.2.3 Vliv vývoje medicíny a vědy

Vliv na tehdejší vnímání smrti měly i podmínky, za kterých obyčejný člověk umíral. V minulosti lidé častěji umírali, ale méně stonali. Smrt v minulosti byla neoddelitelnou součástí každodenního života. Například úmrtnost dětí byla daleko častější, než je tomu dnes. „Smrt v raném dětství byla častá a rodina, která neztratila ani jednoho ze svých dětí, byla spíše výjimkou.“⁸²

Život a smrt se leckdy nacházely spolu pod jednou střechou. Lidé umírali doma ve svých postelích v blízkosti svých milovaných a v důvěrně známém prostředí. To byl

---

78 Tamtéž, s. 27

79 Tamtéž, s. 50.

80 Tamtéž, s. 51.

81 Tamtéž, s. 46.

82 KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*. Praha: Arica, 1993, s. 1.

také jediný model pro umírání, který byl v té době možný, jelikož nebyla potřebná zařízení, která by poskytovala pro tyto případy pomoc.

Díky vývoji vědy a techniky s vytvořením kvalitní lékařské péče je dnes možné poskytnout umírajícím potřebnou lékařskou péči. S nástupem oborů zabývajících se bakteriálními infekčními chorobami se nemocní a umírající přesunuli do zařízení k tomu určeným.⁸³ Tento jev lze sledovat převážně v západním světě. A právě zlepšená lékařská péče, která výsledkem vědy, je jeden z důvodů, proč se smrt lidem odcizila, a to zejména v západním světě. Toto odcizení ve spojitosti s lékařskou péčí má dva aspekty.

Jeden z nich je, že lidé umírají osamoceni v cizím prostředí obklopeni lidmi, kteří sice zajišťují jejich základní životní potřeby, ale nezbývá tu prostor pro jednoduché sdělení svých pocitů. To u nich vyvolává a umocňuje pocit samoty, který ovlivňuje psychický a fyzický stav umírajícího.

Druhým aspektem je, že člověk dostal díky výborné lékařské péči jistou kontrolu nad smrtí.⁸⁴ Dnes lékařská péče dokáže člověka udržet při životě déle, než tomu bylo dříve. To v člověku může vyvolat klamnou iluzi, že věda může zajistit jeho potřebu co nejdelšího života, který je toužebným přáním člověka. Dává člověku naději, že se může vyhnout smrti podle své potřeby. „Smrt se pro valnou část příslušníků těchto společností nachází v poměrně bezpečné vzdálenosti.“⁸⁵

Touha po dlouhotrvajícím životě je člověku vlastní. Zde se lze opět vrátit k Eposu o Gilgamešovi a vzpomenout jeho touhu po nesmrtelnosti. Umírající neumírají doma, ale v nemocnicích nebo hospicích. Daleko od svého důvěrně známého prostředí. V tu chvíli se člověk musí vyrovnat nejenom s faktem nastávající smrti, ale také pobytem v cizím prostředí. “(...) umírání je dnes krutější než dříve – tak osamělé, tak zmechanizované a neosobní a někdy ani nevíme, v kterém okamžiku smrt nastala.”⁸⁶ V dnešní době je používán model, kdy je nemocný, starý nebo dokonce umírající převezen do zařízení pro to určené, kde má právo dožít poslední chvíle svého života. Tento model je dnes už společností osvědčen a přijat. Jenže je to právě tento model,

83 Tamtéž, s. 19.

84 ČÁLEK, O. Paradoxní vztah moderního člověka ke smrti. In: NOSEK, J. a STACHOVÁ, J. (ed.). *Myšlení v paradoxu, paradox v myšlení*. Praha: Nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR, 1998, s. 366.

85 ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. Praha: Nakladatelství F. Kafky, 1998, s. 42.

86 KÜBLER – ROSS, E. *Hovory s umírajícími*. Nové Město nad Metují: Signum Unitatis, 1992, s. 11.

který vytváří nový pohled na umírání. V dnešní době se také zvyšuje průměrný věk, který v člověku vyvolává představu toho, že vlastní smrt je hodně vzdálená. To člověku umožňuje představu vlastní smrti úspěšně oddálit.⁸⁷

Mezi další autory, kteří si všímají negativních dopadů vědy a techniky na vnímání smrti, je E. Kübler – Rossová. Její kritika je soustředěna na technický vývoj v oblasti strojírenství a vojenství. Člověk v dnešní době stojí proti zbraním, vůči kterým nemá velkou šanci bránit svůj vlastní život. Jeho strach ze smrti je spojen s bezmocí se této situaci bránit. “Soustředíme-li se na změny, k nimž za uplynulá desetiletí došlo, zaznamenáme je téměř všude. Kdysi dávno se člověk mohl postavit svému nepříteli tváří v tvář, měl poctivou a čestnou šanci uspět v osobním střetnutí s konkrétním a viditelným nepřítelem. Dneska vojáci i civilisté musejí žít s vědomím, že existují zbraně hromadného ničení, které nejen že nikomu nedávají rozumnou šanci přežít, ale zároveň přicházejí náhle a bez varování. Takto ke vzrůstajícímu strachu z ničení, a tudíž i ze smrti, přispěla věda a technika.”⁸⁸

3.2.4 Tabuizovaná smrt

Výše uvedené skutečnosti vedou k jevu, který lze nazvat tabuizovaná smrt. S tímto jevem se lze setkat u několika autorů jako je N. Elias nebo E. Kübler- Rossová. N. Elias tento pojem používá ve spojitosti s verbálním postojem ke smrti. E. Kübler – Rossová poukazuje na projevy, které tabuizace má na chování lidí.

Termín tabuizovaná smrt je autory spojován v souvislosti s dvacátým stoletím a převážně ve spojitosti se západní společností, i když ta s ní není nějak zákonitě svázána. Běží jen o to, že právě v západní společnosti se v posledních sto letech uskutečnily výše uvedené změny, které tento jev odstartovaly. Tuto skutečnost uvádí N. Elias: “Pokud však jde o lidskou smrt, tendence k jejímu vytěsňování a zastírajícímu proměňování ve speciální oblasti se v průběhu dvacátého století nijak nezmenšila, spíše vzrostla.”⁸⁹

Diskuse o smrti jsou dnes považovány za morbidní a nevhodné. „(...) umírání a smrt jsou rozhodněji vytlačovány do zákulisí života společnosti a zatíženy jak relativně

87 ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. Praha: Nakladatelství F. Kafky, 1998, s. 41.

88 KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*. Praha: Arica, 1993, s. 11.

89 ELIAS, N. *O osamělosti umírajících* Praha: Nakladatelství F. Kafky, 1998, s. 40.

intenzivními pocity ostychu, tak silnou verbální tabuizací.⁹⁰ To že se o smrti nemluví, vede k jevu, který je vidět převážně v západním světě. Dnes je v některých případech možná situace, kdy je člověk držen od smrti daleko už od dětství. Na tento problém poukazuje především E. Kübler- Rossová: „Děti jsou drženy dál od těchto záležitostí, protože by to pro ně mohlo být „příliš“, jsou posílány k příbuzným, jsou krmeny neohrabanými vytáčkami jako: „Matka odjela na dlouhou cestu.“⁹¹ Tento postoj dozajista podporuje zmatenost v dětských myslích a vytváří v nich nový postoj ke smrti.

Smrt není jediný jev, o kterém se ve společnosti nemluvilo. V minulosti se tento problém týkal například sexuálního chování. N. Elias uvádí ve své knize *O osamělosti umírajících*, že stejně jako dnes panuje postoj nemluvit o smrti, dříve se podobný postoj vztahoval na oblast sexuality.⁹²

3.3 Interpersonální faktory

Sociálně–psychologická podpora se stala v posledních letech velmi aktuálním tématem. V důsledku změně zdravotní péče, která byla už zmíněna, se dnes lidé dožívají a tráví na smrtelných lůžkách delší dobu. Z tohoto důvodu dostala sociálně – psychologická podpora velký význam. J. Křivohlavý poukazuje na to, že člověk, kterému je poskytnuta sociální opora, se nachází v daleko lepším stavu, než pacient, který podporu nemá.⁹³

Důležitým bodem v sociálně psychologické podpoře je člověk, který tuto podporu poskytuje. Tímto pomocníkem se v době umírání může stát více méně kdokoliv. Může to být jedinec, ale i skupina lidí. Může to být odborník, ale i laik.

Tito lidé by si měli uvědomovat, že jsou tu v první řadě pro umírajícího. Měli by respektovat jeho práva a přání. Měli by brát v potaz kvalitu jeho zdravotního stavu a neměli by kritizovat jeho chování, které se jim může jevit v dané chvíli jako nesprávné nebo nepochopitelné. E. Kübler-Rossová tvrdí:“ Nikdy nikoho neodsuzujte a nekritizujte za způsob, jakým se po svém snaží vyrovnat se ztrátou (...). Existují

90 Tamtéž, s. 45.

91 KÜBLER – ROSS, E. *Hovory s umírajícími*. Nové Město nad Metují: Signum Unitatis, 1992, s. 10.

92 ELIAS, N. *O osamělosti umírajících* Praha: Nakladatelství F. Kafky, 1998, s. 36.

93 KŘIVOHLAVÝ, J. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995, s. 35.

mechanismy, které jim pomohou toto těžké období přestát, i když vám třeba budou připadat nepřijatelné.“⁹⁴ Člověk, který poskytuje oporu, by měl být schopen altruistického chování, tedy nesobecké lásky k bližnímu. Právě láska je emoce, která by při umírání neměla chybět. Někteří lidé si pletou altruistické chování se sebeobětováním nebo spásitelským komplexem. V těchto případech ale může dojít k zátěži jak umírajícího, tak pečujícího.

Úsilí sociálně - psychologické opory může umírajícímu jeho psychický a fyzický stav zlepšit nebo zhoršit. Důležité je, aby umírající měl k „pečovateli“ důvěru. Poskytovatelé sociální podpory by měli v umírajícím vyvolat pocit důvěry a bezpečí.

V sociální podpoře je převážně důležitá komunikace, a to jak verbální, tak neverbální. Poskytovatel podpory by měl mít na mysli, že někteří umírající, a to hlavně děti, ale i vážně nemocné a staří lidé se projevují převážně neverbální komunikací. Proto je důležité nejenom naslouchat, ale i pozorně si všímat jakýchkoliv projevů v chování. H. Haškovcová poukazuje na to, že pacient se často nachází v různých stavech, ve kterých je těžké s ním udržet komunikaci.⁹⁵ V tomto případě je jakýkoliv projev v chování ze strany pacienta podstatný.

Sociálně-psychologická podpora také podléhá různým změnám, které sebou nesou i negativní dopady. N. Elias poukazuje na to, že lidé v dnešní době, kteří jsou v přítomnosti umírajícího, mají problém projevit jakoukoliv empatii k umírajícímu. „V současnosti nemají ti, kdo jsou osobně spjati s umírajícím, často ani schopnost poskytnout mu oporu a útěchu prostřednictvím projevů náklonnosti a něhy. Je jim zatěžko stisknout umírajícímu ruku nebo jej pohladit a poskytnout mu tak pocit neumenšené sounáležitosti a bezpečí.“⁹⁶

94 KÜBLER – ROSS, E. *O životě po smrti: Jediné svědectví o nesmrtelnosti duše*. Turnov: Arica, 1992, s. 64.

95 HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*. Praha: Galén, 2007, s. 86-87.

96 ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. Praha: Nakladatelství F. Kafky, 1998, s. 28.

3.4 Vliv víry v (ne)smrtelnost duše

Smrt je už od nepaměti předmětem lidského myšlení a uvažování. Snad skoro každý si položil otázky jako: „Jaké je to, zemřít?“⁹⁷ „Existuje něco po smrti?“ „Bolí umírání?“ To jsou jen tři příklady z mnoha otázek, které si ve svém životě položil asi každý člověk.

Smrt lze vnímat ze dvou základních hledisek. První, které lze chápat jako biologické hledisko, říká: „Smrt je absolutním zánikem vědomí; „druhé“⁹⁸, že je to přechod našeho vědomí nebo mysli do nové existence“.⁹⁹ Nelze přesně říci, jaké je z těchto hledisek pravdivé nebo jaké je nejstarší, ale obě vznikla na společném základě. Tímto základem je ze strachu ze smrti.¹⁰⁰ Jak už bylo zmíněno, strach ze smrti je člověku daný. A tento fakt ho trápí a vyvolává v něm mnoho otázek. Právě každé z těchto hledisek má poskytnout odpovědi na otázky, které lidstvo trápí už od nepaměti. Mají poskytnout útěchu člověku, který je bezmocný tváří v tvář své konečnosti. Dá se říci, že jde o kolektivní vyrovnání se se smrtí.

3.4.1 Smrt jako konec života z výše uvedených hledisek

První z nich tvrdí, že smrt je konec života, konec existence. Je to konec nejenom těla jako tělesné schránky, ale také konec člověka jako celku, toho, co představuje za pozemského života. Toto materialistické hledisko předpokládá, že s umírajícím tělem nastává konec celé jeho osobnosti, konec jeho existence. To znamená, že existence člověka je závislá na existenci hmoty. Proto když hmota zaniká, zaniká s ní i celá existence člověka. Nevěří, že přechází do jiné oblasti bytí. Touto myšlenkou se zabývali už ve starém Řecku. K tomuto hledisku se přikláněl např. i řecký filosof Epikuros. Pro něj je smrt konec života, to dokládá jeho výrok „Buď jsme tady my a není tady smrti, nebo je tady smrt a nejsme tu my.“¹⁰¹ V tomto výroku také nabádá k tomu, že smrtí je zbytečné se zabývat, protože se nás vlastně ani netýká.

Vědomí úplného zániku vlastní existence je pro člověka velmi těžké. Toho si byli vědomi například představitelé stoicismu. Lucius Annaeus Seneca byl toho názoru, že

97 MOODY, R. *Život po životě; Úvahy o životě po životě; Světlo po životě*. Praha: Odeon, 1994, s. 11.

98 Které lze chápat jako nábožensko-filozofické hledisko.

99 MOODY, R. *Život po životě; Úvahy o životě po životě; Světlo po životě*. Praha: Odeon, 1994, s. 13.

100BEZDĚK, C.H. *Etikoterapie: Záhada života a smrti*. Praha: Gemma89, 1995, s. 267.

101HAŠKOVCOVÁ, H. *Rub života a líc smrti*. Praha: Orbis, 1975, s. 20.

zabývání se smrtí během života bude mít útěšný smysl. „Obávati se jí je nesmyslné (...) mysli pořád na smrt, aby ses jí nebál.“¹⁰² Byl přesvědčen, že pokud člověk přijme smrt jako přirozenou skutečnost, kterou bude schopen bez obav přijmout, pak prožije život plně a bez obav ze smrti. V podobném duchu pokračuje i Marcus Aurelius. I on si uvědomuje pomíjivost života a nevyhnutelnost smrti. Jeho myšlenka stojí na přesvědčení, že je to právě smrt, která dává lidskému životu hodnotu.¹⁰³ Pro něj je život jedinečný a neopakovatelný, a proto by člověk k němu neměl přistupovat lhostejně, ale s rozvahou.

Toto hledisko nás nutí zamýšlet se nad vlastním životem jako nad svým vlastnictvím. Pokud je předpoklad, že smrt je návratem do nebytí, tak jediné, co člověk má, je tento pozemský život. Dává možnost rozhodovat o vlastním životě, který patří jen a jen člověku.

3.4.2 Posmrtný život z výše uvedených hledisek

Hledisko absolutní smrti je nepředstavitelné hlavně pro ty, kteří během svého pozemského života neprožívají plné štěstí. „Zdá se, že na metafyzické víře, slibující nadpozemskou ochranu proti nepředvídatelným ranám osudu a především proti vlastní pomíjejícínosti, stále ještě nejvášnivěji ulpívají ty vrstvy a skupiny, jejichž životní situace je nejnejistější a pro ně samé nejméně kontrolovatelná.“¹⁰⁴ V tomto okamžiku se do popředí dostává druhé hledisko, které předpokládá existenci jiné úrovně bytí. Jde o ukončení určité podoby lidské existence a přechod k formě jiné; poskytuje naději, že život, i když v jiné formě, pokračuje dál. Pro člověka je těžké smířit se a hlavně představit si své nebytí, ale v myšlence tohoto hlediska se smrt už nejeví jako nebezpečí vlastní existence. „Psychologicky můžeme realitu vlastní smrtelnosti na čas popřít ve svém podvědomí,(...) nejsme schopni možnost své smrti pochopit, a tak sami pro sebe věříme v nesmrtelnost.“¹⁰⁵ Víra, že smrt je jen přechod do jiného světa, který je do jisté míry dalším pokračováním jejich nesmrtelné složky, přináší určitou naději a útěchu. Toto útěšné hledisko dává naději nejenom na nesmrtelnost, ale také na lepší život. Dává naději, na to, že život není jen epizodou mezi nebytím.¹⁰⁶ Věřící, že část jejich osobnosti

¹⁰²Tamtéž, s. 21.

¹⁰³Tamtéž, s. 22.

¹⁰⁴ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. Praha: Nakladatelství F. Kafky, 1998, s. 12.

¹⁰⁵KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*. Praha: Arica, 1993, s. 12 – 13.

¹⁰⁶HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*. Praha: Galén, 2007, s. 22.

přežívá dál. V tomto hledisku je lze hledat určitě vyrovnání s vlastní smrtelností člověka.

Hledisko nesmrtelné duše se také objevuje v řecké filosofii. Pýthagorejci věřili, že duše opouští lidské tělo a přechází do jiného bytí. V jejich učení se objevuje se v jejich učení i prvek převtělování, který souvisí s odměnou a trestem stávajícího života. „Duše při smrti opouští vězení těla a vtěluje se – podle způsobu svého života – do jiného lidského nebo také do nějakého zvířete.“¹⁰⁷

Na hledisku nesmrtelnosti staví jak jednotlivci, tak mnohé náboženské tradice. Mezi tato světová náboženství patří judaismus, křesťanství, islám, buddhismus, taoismus. Možná právě na toužebném přání nesmrtelnosti a díky strachu z konečnosti, že z člověka nezbyde nic, jsou náboženství dodnes tak populární. Na této myšlence staví i Otakar Pertold, který tvrdí, že náboženství má své počátky v úvahách o smrti. Náboženství pomáhá lidem vyrovnat se se svou konečností.¹⁰⁸ Některá z těchto náboženství předpokládají, že existuje forma bytí, která je rozdělená na dvě části. První lze nazvat rájem, místem, ve kterém vládne klid a mír. Je to místo, které je odměnou za dobré skutky. Druhé místo lze nazvat peklem, v tomto místě vládne neklid a utrpení. Náboženství tedy spojuje posmrtný život s odměnou a trestem. Do druhého hlediska lze zařadit hypotézu, která předpokládá existenci určité substance, která je nesmrtelná, která neumírá s tělem.

Jak už bylo zmíněno, hledisko nesmrtelnosti duši přináší určitou útěchu umírajícímu a mírní jeho strach ze smrti. To ale není vše, co si lze z tohoto hlediska vzít. Je to také způsob, jak utěšit dítě, jak ho uchránit a zároveň mu dát naději na nesmrtelnost.

N. Elias uvádí, že i dnes je toto hledisko často využíváno k vysvětlení smrti, a to zejména u dětí. Uvádí příklad z jedné didaktické učebnice, která radí dospělému, jak má dítěti vysvětlit smrt blízké osoby. Jako příklady uvádí tyto: „Tvůj děda už je v nebi“. „Tvoje maminka se na tebe dívá z nebička.“¹⁰⁹

107 SCHERER, G. *Smrt jako filosofický problém*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2005, s. 123.

108 HAŠKOVCOVÁ, H. *Rub života a líc smrti*. Praha: Orbis, 1975, s. 23.

109 ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. Praha: Nakladatelství F. Kafky, 1998, s. 37

3.4.2.1 Předsmrtné prožitky

Zvláštním úkazem pro zkoumání posmrtného života je jev, který se nazývá Lazarův syndrom nebo také NDE (near-death-experience). Tento jev je spojen se smrtí pravděpodobně z toho důvodu, že v době jeho prožívání byli lidé prohlášeni za mrtvé nebo se nacházeli ve stavu, kdy jim selhávaly životně důležité orgány. Někteří vědci, jako jsou například E. Kübler-Rossová nebo R. Moody, jsou přesvědčeni, že je to přímý důkaz existence oddělitelné duše a existence posmrtného života. Tento jev je pro mnoho lidí důkazem, že existuje posmrtný život, ve kterém je klid, radost a láska.

V minulosti lidé věřili, že jde skutečně o prožití blízké smrti. Dnes se pohledy na tento jev různí. Laická veřejnost je ve větší míře přesvědčena o skutečnosti předsmrtných prožitků. Například v USA je to až sedmdesát procent dotazovaných, kteří v tento jev věří.¹¹⁰ Na druhé straně stojí zejména vědci, kteří na tento problém pohlížejí skepticky. To samozřejmě nebrání poskytovat neustále nové poznatky v tomto problému. K problému tohoto jevu se věnují fyziologové, psychologové, fyzikové nebo někteří filosofové. Bez pochybností lze říci, že NDE je pro lidi určitou nadějí na život po životě. Tento prožitek bývá charakterizován jako velmi silný. Většina lidí po prožití NDE se přestala bát smrti a naprosto přehodnotila a změnila svůj dosavadní život.

3.4.2.1.1 Co je prožitek blízké smrti?

Near-death-experience (NDE) neboli prožitek setkání se smrtí je jev, který je chápán jako stav, kdy se člověk ocitá v těsné blízkosti smrti. Bývá vnímán jako zážitek velmi silného emocionálního charakteru, který pro danou osobu je schopen významně změnit její život. Jednoznačné důkazy o existenci předsmrtných prožitků ještě nikdo nedokázal předložit. D. Corcoranová, prezidentka mezinárodní asociace pro výzkum předsmrtných zkušeností a prožitků sice říká: „Jde o paranormální prožitek, kdy osoba přestává být spoutána pouze svými pěti smysly a rychle se přesouvá na tu úroveň vědomí, kde je zcela normální telepatická komunikace.“¹¹¹ Ale – kdo to může prokázat?

Jediné, co prý lze s jistotou říci je, že existují dvě zásadní hypotézy. První, která se nazývá „Hypotéza posmrtného života“¹¹², říká, že předsmrtné prožitky jsou jakýmsi zlomovým bodem mezi pozemským životem a životem posmrtným. Tato hypotéza je

110BLACKMORE, S. J. *Umírání jako cesta k životu: Věda a předsmrtné prožitky*. Brno: Nakladatelství Tomáše, s. 14.

111Tamtéž, s. 13.

112Tamtéž, s. 14.

velmi populární a přiklání se k ní podle autorky nadpoloviční procento populace v USA.¹¹³ Druhá hypotéza, kterou lze nazvat „Hypotéza umírajícího mozku“¹¹⁴, tvrdí, že veškeré prožitky jsou halucinace a představy, které jsou výsledkem umírajícího mozku, způsobeným nedostatkem kyslíku. K této hypotéze jsou přiřazeny i názory, že tento stav může být výsledkem toužebného přání nebo vliv drog jako je například LSD. K těmto názorům se přiklání i S. Blackmorová. Ve své knize *Umírání jako cesta k životu* zmiňuje na názor amerického psychologa R. Siegela.¹¹⁵ Ten tvrdí, že existuje určitá shoda mezi výpověďmi umírajících osob a výpověďmi osob, které byly uvedeny do halucinogenního stavu vlivem drog.

K hypotéze umírajícího mozku se nepřiklání doktorka E. Kübler – Rossová a doktor R. Moody. Ti jsou přesvědčeni, že uvedené prožitky jsou skutečné vědomí setkání s blízkou smrtí. Jejich studium se opírá především o příběhy účastníků NDE. Jako argumenty pro své přesvědčení uvádějí, že tyto prožitky jsou si velmi podobné a nezávislé na místě, věku, pohlaví, vzdělání. Doktorka E. Kübler - Rossová dokonce uvádí případy nevědomých lidí, kteří nejsou za normálních okolností schopni vnímat žádné světelné impulzy a prožili NDE. Tito lidé jsou po tomto prožitku prý schopni velmi dobře popsat, co který člověk měl na sobě a jaké barvy to bylo.¹¹⁶

NDE není záležitostí současnosti. Tímto jevem se zabírali myslitelé už v dávných dobách. Jsou zachovány prameny, které dokazují existenci těchto prožitků v době dávno minulé. Ze západní kultury lze zmínit například jednoho z nejvýznamnějších myslitelů západní filosofie, řeckého filosofa Platona (428 – 348 před Kristem). Ten v X. knize *Ústavy* vypráví o řeckém vojákovi Erovi. Er odešel do bitvy, v níž padlo mnoho Řeků, a když jeho krajané přišli po deseti dnech sebrat své mrtvé, bylo prý mezi nimi i jeho neporušené tělo. Když jeho tělo s ostatními pokládali na hranici, náhle ožil. Poté vyprávěl, co vše zažil a viděl na „onom světě“. Vyprávěl, že po tom, co jeho duše opustila tělo, přidala se ke skupině jiných duchů, než se do těla vrátila.¹¹⁷

113Tamtéž, s .14.

114Tamtéž, s .14.

115Tamtéž, s. 13.

116KÜBLER – ROSS, E. *O životě po smrti: Jediné svědectví o nesmrtelnosti duše*. Turnov: Arica, 1992, s. 40.

117MOODY, R. *Život po životě; Úvahy o životě po životě; Světlo po životě*. Praha: Odeon, 1994, s. 91-92.

Ve východní kultuře se dochovaly také např. spisy, které se nazývají Tibetská kniha mrtvých. Tato kniha dodnes slouží jako pomocný prostředek k přípravě na údajný posmrtný život a také na samotný proces umírání.

Prožitek NDE je obecně charakterizován asi tímto způsobem. Člověk v tomto stavu vystupuje ze svého fyzického těla v neviditelné a nehmotné podobě. Jeho vnímání je citlivější a intenzivnější. Vnímá, co se kolem něj a jeho fyzického těla děje, a vše si po návratu nazpět, do svého fyzického těla, dobře pamatuje. Slyší, jak lidé kolem něj mluví a sám prý vidí zvenku svou tělesnou schránku. Jeho případné tělesné nedostatky jsou odstraněny, např. lidé, kteří přišli o některou část těla, ji opět mají. Lidé slepí opět vidí a lidé, kteří před „prožitkem“ cítili bolest, žádnou bolest necítí. Jejich emoční stav je prý spíše pozitivního charakteru. Nejdříve lidé pociťují vzrušení z toho, že opustili vlastní tělo. Poté se začnou přizpůsobovat své nové situaci. Poznávají nové schopnosti, které dosud neměli. Pak začínají mít pocit klidu, lehkosti, pocit štěstí, mír apod. V některých případech se setkávají se svými mrtvými přáteli a příbuznými, nebo s bytostmi, které nazývají anděly. S nimi jsou prý schopni telepaticky komunikovat. R. Moody ve své knize tento stav líčí tímto modelem: „Člověk umírá a v okamžiku, kdy dosahuje nejvyšší tělesné tísně, slyší, jak jeho lékař prohlašuje, že zemřel. Slyší nepříjemný zvuk, hlasité zvonění nebo bzučení a současně se mu zdá, že se pohybuje velmi rychle dlouhým temným tunelem. Potom náhle zjistí, že se nalézá mimo svou fyzickou schránku, ale stále ještě v její bezprostřední blízkosti a své vlastní tělo pozoruje jako divák. Sleduje resuscitační pokusy z tohoto neobvykle výhodného místa a je ve stavu emoční vzrušení. Po chvíli se vzpamatuje a poněkud se přizpůsobí svému zvláštnímu stavu. Poznává, že má stále ještě nějaké tělo, i když značně odlišné a nadané jinými schopnostmi, než mělo tělo, které opustil. Pak se začnou dít další věci. Přichází jiní, aby jej přivítali a pomohli mu. Vidí duše zemřelých příbuzných a přátel a objevuje se před ním jakýsi milující a laskavý duch - něco co dosud nepoznal – jakási bytost ze světla. Tato bytost mu beze slov položí otázku, která ho přivede k ohodnocení vlastního života a pomůže mu při tom panoramatickou projekcí důležité události jeho života. V určité chvíli má „zemřelý“ pocit, že se přibližuje k nějaké bariéře nebo hranici, dělicí zřejmě život pozemský od života budoucího, ale shledává, že se musí vrátit zpět, že jeho čas dosud nenadešel.“¹¹⁸

Uvedené informace jsou ponechávány bez komentáře. Zkoumat a diskutovat jejich možnou pravdivost nepokládám za úkol pro tuto bakalářskou práci; zde jsou uvedeny jen pro úplnost.

---

¹¹⁸Tamtéž, s. 16.

4 Závěr

Cílem bakalářské práce bylo seznámit se s problematikou smrti v lidském životě a zjistit, jaký význam má smrt pro lidský život z pohledu emocionálních stavů, které jsou ovlivněny psychologickými, sociálními a filosofickými faktory. Autorka použila pro tento účel metody analýzy, interpretace a srovnávání.

V první části byly uvedeny jednotlivé a jejich charakteristika emocionálních stavů, které byly pro lepší přehlednost zařazeny do dvou skupin. Tyto dvě skupiny tvořily emocionální stavy negativní a pozitivní. Pro upřesnění některých stavů byly použity dva příběhy z mytologie.

Druhá část byla věnována faktorům, které na výše uvedené emoce působí. Jsou zde uvedeny jak psychologicko-sociální, tak filosofické.

Prvním faktorem, který ovlivňuje lidské vnímání smrti, jsou vývojové a výchovné faktory. Zde je uvedeno, že člověk k uvědomění si vlastní smrtelnosti nejdříve musí dospět. Tato skutečnost právně do jisté míry ovlivňuje emocionální postoj. Výrazným faktorem je také výchovný faktor, který přirozeně navazuje na vývojový. Zde se poprvé zapojuje vnější svět, který spoluutváří postoj daného jedince ke smrti. Jsou zde také zmíněny důsledky, které neblaze působí na celé chování.

Poté je uveden faktor, který je spojen se společenským vnímáním. Pro tento účel byla zvolena západní společnost, která je autorce nejbližší. V této části je krátce zmíněna historie smrti v západní společnosti a některé zvyky, které jsou se smrtí spojené. Dále je zde uveden negativní dopad médií, individualizace a vývoj vědy a techniky, který vede k problematice, která se nazývá tabuizovaná smrt.

V další části je uveden význam sociálně-psychologické podpory. Ta umírajícímu v jeho poslední chvíli může buď ulehčit, nebo přitížit, pokud nebude dobře aplikovaná. Proto je zde uvedeno, co by poskytovatel takové služby měl mít.

Z pohledu autorky je ve fázi umírání a smrti pro každého lidského jedince nejdůležitější psycho-sociální podpora od okolí a zbavení jej – nebo maximální zmírnění - bolestných procesů a utrpení.

V poslední části je uveden faktor, který má také svůj významný podíl na utváření emocionálního postoje ke smrti. Jsou zde uvedena dvě hlediska, která v člověku

vyvolávají určité emoce. Je zde zmíněno hledisko absolutního zániku člověka, které má určitým způsobem zmírnit strach ze smrti tím, že po smrti už nic není. Druhé hledisko má stejný cíl, ovšem je založené na opačné myšlence - tedy myšlence posmrtného života. Je zde také zmíněn jev, který někteří vědci považují za důkaz posmrtného života. Jsou také přesvědčeni, že jde o skutečnosti, které mají jaksi za úkol posílit lidskou naději.

Tato práce měla pro mne a moje čtenáře rozebrat fakta, že smrt člověka provází celý jeho život a že některé rysy smrti se nezměnily ani za staletí. Práce měla ukázat, že na lidské emocionální vnímání má vliv mnoho faktorů, kteří provázejí celý lidský život a utvářejí postoj ke smrti. Cílem práce bylo rovněž ukázat, že smrt a s ní spojené umírání není spojena jen s negativními emocionálními stavy, jak by se mohlo na první pohled zdát, ale že také lze v tomto lidském okamžiku hledat i pozitivní emocionální stavy. Dalším úkolem bylo poukázat, co se na těchto emocionálních stavech podílí. Důležitý význam má jak samotný vývoj a výchova, tak vliv společnosti a jednotlivců v podobě sociálně -psychologické podpory. Svým dílem přispívá i filosoficko-náboženský přístup, který má vliv na výše uvedené stavy.

5 Použitá literatura

- AUGER, L. *Strach, obavy a jejich překonání*. Praha: Portál, 1998. ISBN: 80-7178-231-9.
- BEZDĚK, C. H. *Etikoterapie: Záhada života a smrti*. Praha: Gemma89, 1995. ISBN:80-85206-06-4.
- BLACKMORE, S. *Umírání jako cesta k životu: Věda a předsmrtné prožitky*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1993. ISBN: 80-900802-8-6.
- DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*. Praha: Volvox Glabator, 2007. ISBN: 80-7207-628-4.
- ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. Praha: Nakladatelství F. Kafky, 1998. ISBN: 80-85844-39-7.
- GROF, S. *Lidské vědomí a tajemství smrti*. Praha: Argo, 2009, ISBN: 80-257-0177-8.
- HARTL, P. *Psychologický slovník*. Praha: Portál, 2000, ISBN: 80-7178-303-X.
- HAŠKOVCOVÁ, H. *Rub života a líc smrti*. Praha: Orbis, 1975.
- HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*. Praha: Galén, 2007. ISBN: 978-80-7262-471-3.
- KASTENBAUM, R. *Death, Society and human experience*. Columbus: A Bell & Howell Company, 1986. ISBN: 0-675-20569-7.
- Kolektiv autorů. *Psychologie pro právníky*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2008. ISBN: 978-80-7380-065-9.
- KŘIVOHLAVÝ, J. *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů, 1995. ISBN 80-85495-43-0.
- KÜBLER – ROSS, E. *Hovory s umírajícími*. Nové Město nad Metují: Signum Unitatis, 1992. ISBN: 80-85439-04-2.
- KÜBLER- ROSS, E. *Život a umírání: Kurz šťastného umírání*. Nové Město nad Metují : Signum Unitatis, 1991.
- KÜBLER–ROSS, E. *O dětech a smrti*. Praha: ERMAT, 1993. ISBN: 80-903086-1-9.

- KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*. Praha: Arica, 1993. ISBN: 80-900134-6-5.
- KÜBLER-ROSS, E. *O životě po smrti: Jediné svědectví o nesmrtelnosti duše*. Turnov: Arica, 1992. ISBN: 80-900134-7-3.
- LORIMER, D. *Whole in one: the near – death experience and the ethic of interconnectedness*. London: Arkana, 1990. ISBN: 0-14-019258-1.
- MOODY, R. *Kdo se směje naposled: Nová filosofie prožitků blízkosti smrti, duchovních zjevení a dalších paranormálních jevů*. Praha: Volvox Globator, 2001. ISBN: 80-7207-419-9.
- MOODY, R. *Život po životě; Úvahy o životě po životě; Světlo po životě*. Praha: Odeon, 1994. ISBN: 80-207-0508-2.
- ČÁLEK, O. Paradoxní vztah moderního člověka ke smrti. In: NOSEK, J. a STACHOVÁ, J. (ed.). *Myšlení v paradoxu, paradox v myšlení*. Praha: Nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR, 1998, s. 364-374. ISBN 80-7007-106-0.
- NULAND, S. *Jak lidé umírají: Úvahy o závěrečné kapitole života*. Praha: Knižní klub, 1996. ISBN: 80-7176-264-4.
- RING, K. *Poselství světla, čemu se můžeme naučit ze zkušenosti z blízké smrti*. Praha: Chvojkovo nakladatelství, 2001. ISBN: 80-86183-22-X.
- RITCHIE, J. *Brána smrti: Pravdivé příběhy blízkých setkání se smrtí*. Praha: Euromedia Group – Knižní klub, 2000. ISBN: 80-242-0191-7.
- SCHERER, G. *Smrt jako filosofický problém*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2005. ISBN: 80-7192-914-X.
- STUHLÍKOVÁ, I. *Základy psychologie emocí*. Praha: Portál, 2007. ISBN: 978-807367-282-9.
- ŠIMEK, J. *Lidské pudy a emoce: Jak jim porozumět a jak s nimi žít*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995. ISBN: 80-7106-121-2.

6 Resumé

This thesis is focused on human emotions associated with death and dying from the psychological point of view and from view of their social and philosophical determinants. The thesis has two main parts. The first one deals with specific emotions. These are divided into negative and positive emotions for a better overview. The second part of theses focuses on four fundamental factors that affect both kind of emotions. The developmental, educational, socio-cultural and religio-philosophical factors to death are also included as a significant deal to our conceptions of death. The target of the thesis is to prove that the formation of the death is involved in individual development and in the surroundings social, historical etc. conditions. These all also play an important impact on emotional attitudes towards death.